

АЗАТТЫҚТЫ АҢСАҒАН ИСАТАЙ ТАЙМАНҰЛЫ

Ержан М., құқық және экономика негіздері пәнінің мұғалімі
«Ю.А.Гагарин атындағы мектеп-лицейі» КММ
Қарағанды облысы, Шет ауданы, Ақадыр кенті

Тарихта есімі алтын әріптермен жазылған ер есімі бүгінгі ұрпаққа үлкен өнеге. Қазақтың осынау батырының нұрлы да мәңгілік бейнесі, қайсар ерліктері мен даңқы ұлы тұлғалардың талай тарихи сипаттамаларына ерекше бейнеленген. Тарихта Исатай Кіші жүздің Беріш руының Байұлы руынан шыққаны белгілі. Жас кезінен бастап ол өзінің ұйымдастырушылық қабілетімен танымал болды, 21 жасында Бөкей (ішкі) Ордасының билеушісі Бөкей оны Беріш руының старшинасы етіп тағайындады, Кокаревская мен Кулпинский бекіністерінің арасындағы көшпелілерді бөліп көрсетті. 1814 жылы 25 қарашада ханның шешімін Орынбор губернаторы р. с. Волконский бекітті. 1815 жылы Бөкей өлімінен кейін оның ұлы Жәңгірдің жастығына орай таққа Бөкейдің туған інісі Шығай Нұралыұлы отырады. Жаңа ханның старшина Беріш Исатаймен қарым-қатынасы бірден өзара барымтада көрініс тапқан қарама-қайшылық сипатын алды. 1817 жылы Орынбор шекара комиссиясы Исатайды хан халқын жалған айыптау үшін тұтқындады, бірақ туыстары 20 мың рубль төлеп, оны босатты. 1823 жылы Шығай ханның өзі оны тама руынан шыққан екі адамды өлтірді деп айыптап, тағы да түрмеге қамады. Дәлелдердің жетіспеуі үшін Исатай қайтадан босатылды. Тарих беттеріндегі ақпараттарды ақтарсақ Жәңгір билікке келгеннен кейін 1823 жылы Исатайға оның рулық көшпенділері қайтарылып, ол жас ханның сенімді серігі болады. Бірақ XIX ғасырдың 30-шы жылдарының басында халық арасында Жәңгір саясатына наразылық барған сайын арта түсуде. 1833 жылы Жәңгір хан өзінің қайын атасы, ірі жер иесі, Каспий маңы даласында көшпенді рулық бөлімшелердің басқарушысы Қарауылқожа Бабажановты тағайындайды.[1] Ханның бұл шешімін өзінің наразылығын ашық білдірген Кіші жүздің көптеген рулары мақұлдамады. Қарауылқожа қатардағы көшпелілердің қатыгез езгісі, ірі өсімқоршы, басқарудағы күштік әдістердің жақтаушысы ретінде танымал болған. Сонымен қатар, оның шығу тегі (терісі) оған қазақ руларын басқаруға құқық бермеді. Наразылықтың ортасында Исатай бастаған оңтүстікте көшіп келген Беріш руының өкілдері болды. Исатай мен басқа да ру билеушілерінің бұл оқиғаны келіссөздер арқылы шешуге тырысуы сәттілікке әкелмеді. Хан Кіші жүз старшиналарының хаттарын назардан тыс қалдырған. Осы уақытқа дейін Исатай босануды басқаруда үлкен тәжірибеге ие болды, батылдық пен батылдықпен, қолбасшылық талантарымен ерекшеленді. Сол кезеңдерде патша билігіне байланысты қаншама бас көтерулер болып жатты. Сол көтерілістердің бірі Исатай Махамбет Өтемісовпен және Кіші жүздің басқа да ықпалды старшиналарымен бірге Жәңгір саясатына қарсы халық көтерілісі еді. Көтерілістегі Исатайдың жалпы ерлігі бүгінге дейін ел есінде мәңгі сақталған. Арманы мен мақсаты бірдей ұштасқан батыр арманы көзінің тіршінде жүзеге аспады.

Азаттықты аңсаған Исатай көтеріліснің өзіндік тарихи себептері болды. Жалпы көтеріліс өздігінен басталмады, ол бірте-бірте пісіп жетілді және, бір жағынан, жоғары биліктің халықты дұрыс басқармауының, екінші жағынан, патша үкіметінің озбырлығының нәтижесі болды. Бөкеев Ордасында жер бөлу төңірегіндегі жағдай күрт шиеленісе түсті. Орал әскери канцеляриясы Большой мен Малый Өзен бойындағы және Қамысты-Самара көлдерінің маңындағы жерлерді казактар пайдасына тартып алды. Өткір жер дағдарысына патша үкіметінің Ресейдің мүдделерін қамтамасыз етуге бағытталған Ішкі Орда мен Кіші жүзді басқару жөніндегі қызметі қосылды. Осы саясаттың негізінде дистанциялар құрылды, қашықтан командирлердің лауазымдары енгізілді. [2] Өткір жер дағдарысы, шамадан тыс салықтар, ішкі қақтығыстар, отарлық езгі - осының бәрі көтеріліске әкелді, оны Исатай Тайманов пен Махамбет Өтемісов бастаған қазақ ақыны мен шаруалар бастады. 1836 жылдың ақпанында Қазақ халқының Жәңгір ханға қарсы ашық күресі басталады. Соғыс қимылдарының себебі Исатайдың хан ордасына келуден бас тартуы болды. Сұлтандар мен

байлардың ауылдарына шабуыл жасау, олардың қоныстарын талқандау, жер мен малды басып алу жиілеп кетті. Көтеріліске қатысушылар Хан шенеуніктерінің бұйрықтарын елемеді, Исатай билігіне өтті. 1836 жылы 4 сәуірде Манаш қыстағына Қарауылқожа бастаған хан отряды келді. Көтерілісшілер лагерінен Исатай Тайманов бастаған 200-ге жуық қарулы топ келді. Ол бірнеше дипломатиялық қадамдар жасамайынша ашық күреске кіріскен жоқ. Исатай 1836 және 1837 жылдары Жәңгір саясаты мен оның төңірегін шаруалар алдында әшкерелеу үшін арыздар мен өтініштер беруді пайдаланған. Петицияларда халықтың ханға қойылатын негізгі талаптары көрсетілген, оларды 12 күн ішінде қарау керек еді. Алайда, бұл шартты хан орындамаған. Бұл іс-шара Исатайға сәтті өтті: халық алдында хан маскара болды деген тарихи ақпараттарда кездеседі.[3] Исатай Тайманұлы бастаған тарихи көтерілістердің тағы бір тың деректері 1837 жылдың көктемінде көтеріліс барысындағы Бөкей Ордасының рулық топтарының көп бөлігін қамтыды. Көтерілісшілер өздерінің қайсарлықтарын көрсете отырып, Жәңгірді басқару жүйесін реформалауға мәжбүр еткісі келді. 1837 жылдың көтеріліс белсендене түсті, оған дәлел дәл осы жылдың жазында және күзінде көтерілісшілердің белсенді шабуылы басталды. 24 қазанда 1500-ден 3000 адамға дейінгі көтерілісшілер хан ставкасына қарай жылжи бастады, 2-3 күннен кейін олар одан 4-8 шақырым жерде лагерьге орналасты және екі аптаға созылған қоршауға кірісті. Ресейдің Тұрақты және казак бөлімдері, Кулагин, Горск бекіністері, Орал, Астрахань, Орынбордан бөлек әскери бөлімдер қоршауға алынды. Өзен және Жайық өзендерінің бойындағы қорғаныс сызықтарының бойымен көтерілісшілер отрядтарына шегінуге жол жапқан заставалар қойылды. Тісінше көтерілісті басуға жалпы басшылық ресейлік подполковник А. Геккелде соған сәйкесінше көтерілісшілерге жауап қайтарды. Оның 1837 жылы 15 қарашада Тастөбе шатқалындағы жасағы (2 мың сарбаз және хан адамдары) көтерілісшілерді талқандады. Жүзге жуық адам қаза тапты, қалғандары әртүрлі бағытта шегінді. Исатайға адал сарбаз 1837 жылдың 13-14 желтоқсанына қараған түні Яманхала бекіністерінен өтін, Орал даласына кетті. Мұнда көтерілістің жаңа ошағы құрылды. Исатай мен Махамбет Жәңгір хан мен оның жақтастарына қорқыныш ұялатқан жасақ жинай алды. Сонымен қатар Орынбор генерал-губернаторы көтерілісті басу үшін далаға жаңа жазалаушы әскерлер жіберді. 1838 жылы 12 шілдеде Ақбұлақ және Киул өзендерінің аралығында А.Гекке қолбасшылығымен жазалаушылардың басым күштері 500 сарбаздан тұратын көтерілісшілер жасағын талқандады. Бұл шайқас батыл бүлікшінің өміріндегі соңғы болды. Исатай тоқтаусыз ат үстіндегі жанталас өмірі барысында жан тапсырды.[4]

Тінті жаулар да бостандық пен жеңіс үшін зенбіректерге қарсы онай қаруланған батыр туралы құрметпен жауап берді. Өкінішке орай тарих беттерінде Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлының батыс аймақта халықты азаттық күреске ұйымдастыру жолындағы талай ерліктері жайлы өте аз жазылған. Біз тек тарихтағы Бөкей ордасындағы көтеріліске көңіл бөліп, ал Кіші жүз жерінің батыс бөлігінде 1838 жылдың алғашқы алты айындағы болған оқиғалар жайлы аз жазылған. Бар болғаны үш айдың ішінде үш мыңнан аса сарбаздың жиналуы Исатай мен Махамбеттің, Қайыпқалидың шаруаларды өз теңдігі мен азаттығы үшін күреске көтеру жолындағы орасан зор іс-қимылының жемісі екені сөзсіз. Егер Исатай мен Махамбет бастаған көтерілісшілер патша өкіметінің Кіші жүзді отарлау саясатына қауіп төндірмесе, патша өкіметінің зенбіректермен қаруланған әскер жіберіп несі бар еді? Алайда біздің кейбір тарих мұрағаттарымызда әлі де бұл көтеріліс жайлы деректер жұтан десекте болады. Әрине, көтерілісшілер жеңілгендігіне қарамастан Қазақстанның батыс аймағында отаршылдық озбырлық пен феодалдық езгіге қарсы күрес туын жаңа сатыға көтеріп, бұқараның сана-сезімінің, Отанға деген, жерге деген сүйіспеншілікті оята білді. Исатай мен Махамбет батырлар бастауында болған көтеріліс басқада азаттық көтерілістерге ықпалын тигізбей қоймады. 1837-1847 жылдардағы К.Қасымұлы, Е.Көтібаров, Ж.Нұрмұхамедов жетекшілік еткен көтерілістерге, сонымен бірге 1869-1870 жылдардағы Орал, Торғай облыстары мен Маңғыстаудағы ұлт-азаттық көтерілістері. Исатай Тайманұлы бастаған көтеріліс XIX ғасырдың I жартысындағы Қазақстан тарихында латын әріптермен жазылған өшпес ерлік феномені ретінде бүгінгі ұрпаққа үлгі. Жалпы тарихи деректер мен

матиралдарда Исатай Тайманұлының аса көрнекті өз елінің сол замандағы көпке үлгі сұсты батыр ретінде суреттелді. Сонымен қатар көтерілістің өн бойында Исатай Тайманұлының қабілетті ұйымдастырушы екендігі анық байқалды. Әр жақтан әлеуметтік құрамы әртүрлі топтардың басын құрау үлкен іскерлікті, ұйымдастырушылық қабілетті қажет ететін болса, мұндай қасиет Исатай батырдың бір басынынан табыла білді. Сол замандағы таптырмас нағыз қазақ қоғамына керек жан екені дәледеп кетті. Ол кедей шаруалармен қатар ауқатты адамдарды, билер мен батырларды, сұлтандарды күреске жұмылдырдыруға үлкен күш жұмсады.

Исатай Тайманұлы – ар-намысқа берік, қайтпас ер, еліне мейірімді, оны қорғауға әрқашан дайын, артында өнегелі ісі қалған ұлт-азаттық көтерілістің қолбасшысы болып келешек ұрпақ жадында мәңгі сақталмақ. Көтеріліс басшысы басынан өткен ауыр әрі қауіпті оқиғаларға мойымайтын қайсарлық көрсетіп, өмірінің ақырына дейін азаттық үшін алысып өтті. Тек Исатай ғана «өлгенінше көпті соңына ерте алды» (Х.Досмұхамедов). Осы көтеріліс тарихын алғашқы зерттеушілердің бірі А.Рязанов Исатайды «қазақтың ұлттық батыры» деп атады [5].

Қазақ халқының азаттығын аңсаған Исатай батырды ешқандай сынақ та, жеке басының қайғы-қасіреті де жасытып, босансыта алмады. Орыс журналисі Н.Савичев Исатай батыр туралы: «Тып-тыныш тұрған аспанды тіліп, шуылдай ағып, жан-жағына от шашып, жұртты таң қалдырып келе жатқан метеорды көресіз. Тап осы метеор сияқты жарқын бейнелі, абзал, терең ақыл-ойдың иесі, халық қамын ойлаған қажырлы батыр – Исатай» деп жазған еді.[6] Шындығында ол – кара халықтың қамы үшін қол бастап, қанды шайқасқа түскен, елінің тәуелсіздігі жолында құрбан болған ұлт батыры.

Пайдаланған әдебиеттер

1. "Қазақстан" ұлттық энциклопедиясы, Алматы, "Қазақ энциклопедиясы", 1998 ж. 4-том
2. Кенжалиев И. Исатай-Махамбет. Алматы, 1991. 9-11 бб.
3. Табылдиев Х. кіші жүз рулары. Алматы, 1994. 88-90 бб.
4. Ай, заман-ай, заман-ай. Алматы, 1991. 136 б.
5. Тынышпаев М. Матриалы к истории киргиз-казахского народа. Алматы, 1990. 20-26 бб.
6. Тоғысбаев Б. Сужикова А. – Алматы. "Алматыкітап баспасы", 2009

ВЕЛИКИЕ ИМЕНА ВЕЛИКОЙ СТЕПИ. ПРОЕКТНОЕ ОБУЧЕНИЕ И ИСТОРИЧЕСКИЙ ПОРТРЕТ.

Гильмутдинова Г.А., учитель истории
КГУ «ОШ №62»
Караганда, Казахстан

Становление современной образовательной модели казахстанского общества, в которой конечной целью будет экономический, социальный и духовный прогресс, возможно при реализации современных стратегических задач системы казахстанского образования – использование новейших технологий, идей и подходов в тесной взаимосвязи с нравственно-духовными ценностями, проверенными временем.

Важную роль в этом процессе сыграет обучение учащихся навыкам исследовательской деятельности и познавательной самостоятельности. Расширение кругозора, формирование исторического мышления, навыков систематизации, опыт исследования, осмысление найденного материала – это лишь часть положительного эффекта исследовательской работы учащихся.